

Civil közösségek

Civil közösségek

Gereben Ferenc

Nemzeti és vallási identitás kisebbségi és többségi helyzetben

Az alábbiakban témámmal a határon innen és túli magyarság körében végzett empirikus vizsgálatok alapján szeretnék foglalkozni. A korlátozott terjedelmi miatt mind a témánk szempontjából központi szerepet játszó identitástudat fogalmának elméleti taglalását, mind pedig a kérdőíves felmérések részletes számszerű adatait illetően korábbi munkáimra, illetve az azokban megidézett szakirodalomra szeretnék hivatkozni, és jelen esetben csak a különösen fontosnak ítélt tendenciák rövid ismertetésére kívánok szorítkozni.

Lényegében két felméréssorozatról van szó. Az elsőt a kilencvenes évek első felében végeztük a Kárpát-medence hét (majd Horvátországgal kibővítvé nyolc) országában; vizsgálatunk fő témája a nemzeti identitástudat volt, annak különböző válfajainak, többségi és kisebbségi változatainak leírására tettünk kísérletet.¹ Az ezredfordulóra hajló években, immár országonként szélesebb és megbízhatóbb bázison, újabb vizsgálatosorozatra nyílt lehetőségünk. Ennek során - Tomka Miklós vallásszociológussal együttműködve – Erdély (1998), Kárpátalja (1999), Felvidék (1999), Vajdaság (2000) és Magyarország (2000) felnőtt magyar lakosságának (500 főtől 1000 föig terjedő, összességében csaknem 4000 főt kitevő) reprezentatív mintáin végeztünk kérdőíves felmérést a nemzeti, vallási és kulturális identitástudat témakörében.²

A nemzeti identitás változatai

Az elmúlt években a nemzeti identitás problematikájának ideológiai, sőt politikai felhangjai csak növekedtek (gondoljunk az ún. státustörvénnyel, majd a kettős állampolgársággal és 2004 végi népszavazással kapcsolatos közéleti csatározásokra), mi változatlanul tartjuk magunkat kutatási alapelvünkhöz: a nemzeti identitás kérdésének lehetőleg ideológiamentes, az emberek vélekedését minél hívebben és objektívebben kifejező vizsgálatára törekszünk. (Tehát nem az a fontos, hogy mi előzetesen hogyan és milyen rendszerben gondolkodtunk a nemzeti identitás kérdéseiről, hanem az, hogy a *megkérdozettek* megközelítési és gondolkodási módját próbáljuk minél hitelesebben megismerni és szociológiai eszközökkel rekonstruálni.)

Az azonosságtudatot általában véve egy olyan összetett és rétegezett tudati kapcsolathálónak tartjuk, amely számos szállal köti az egyént a társadalom szűkebb-tágabb formációihoz: a családhoz, a lakóhelyi, szakmai, felekezeti, stb. közösségekhez, a nemzethez, az európai kultúrához, s végül az emberiséghez. Ezek a kötődések általában nem helyettesítik, hanem – egymásra épülve - *kiegészítik* egymást. Mi az alábbiakban a nemzeti (nemzetiségi) közösséggel közösséghez kapcsolódó érzelmi-tudati viszonytal, vagyis a nemzeti identitással foglalkozunk. E fogalom lényegét a témát több évtizede kutató Pataki Ferenc a következőképpen összegzi: „A nemzeti identitás én-rendszerünknek az az összetevője, amely a nemzeti-etnikai csoporthoz (kategóriához) tartozás tudatából és élményéből származik – ennek minden értékelő és érzelmi mozzanatával, valamint viselkedési diszpozíciójával egyetemben.” (Pataki 1997: 177)

A nemzet-fogalom körül zajló szinte permanens vitát és a különböző definíciók buktatóit is úgy kívántuk kikerülni, hogy: *azt tekinettük nemzetnek, ami az általunk*

¹Gereben F.: *Identitás, kultúra, kisebbség*. Bp. 1999. Osiris K.- MTA Kisebbségkutató Műhely. A kötet részletesen ismerteti az egyes identitástípusokon kívül a nemzeti önképpel, jövőképpel, stb. foglalkozó identitáselemekkel kapcsolatos kérdőíves és mélyinterjú kutatási eredményeket, és az ún. MINISSA-eljárás segítségével megkísérlti a nemzeti identitás belső struktúrájának felvázolását is.

² Kötet formájában eddig az erdélyi vizsgálat eredményei jelentek meg: Gereben Ferenc – Tomka Miklós: *Vallásosság és nemzetudat*.. 2. kiad. Bp. 2001. Teleki László Alapítvány, Corvinus K.; valamint: Gereben F.: *Olvasáskultúra és identitás*. Bp. 2005. Lucidus K.

Civil közösségek

megkérdezett reprezentatív minták véleménye alapján nemzet-képként összeállt. Az így létrejött nemzet-fogalmat azután természetesen görcső alá kellett vennünk, típusokba sorolnunk, stb³

A nemzettudat meglétét nem tekintettük evidenciának, a Kárpát-medencei magyarság mintegy "kötelező" tartozékának. Mielőtt részletesebben vizsgáltuk volna összetevőit, típusait stb., rákérdeztünk arra, hogy az interjúalany egyáltalán *számon tartja-e magát egy (vagy több) nemzet, nemzetiség tagjaként (ha igen: melyikként)?* A kérdezettek 97-99%-a válaszolt igen-nel a határon túli régiókban, s ezen belül általában közel kilenc-tizednyi rész tartotta magát *egyedül* magyarnak. A két érték közötti mintegy 10%-os különbséget a vegyes (túlnyomórészt magyar-szlovák, magyar-ukrán, stb.) identitásúak töltötték ki. Erdélyben azonban az egyértelműen magyar identitást vállalók arányát magasabbnak – 95%-osnak – találtuk. Magyarországon pedig lényegesen alacsonyabb volt a nemzeti identitást (90%), és a kifejezetten magyar identitást vállalók (85%) aránya. Még ha (bizonyos módszertani megfontolások miatt) a határon túli adatokat kissé felülértékeltnek is ítéljük, erősen valószínűsíthető egy olyan kijelentés valóságtartalma, hogy a *kisebbségi helyzetben élő magyarok mindenütt (de főleg Erdélyben) nagyobb aktivitással vállaltak nemzeti hovatartozást és magyar identitást (főleg az előbbi), mint az anyaországiai.*

A nemzeti hovatartozást vállalóktól megkérdeztük, hogy *mit jelent a számukra magyarnak lenni.* A nyitott kérdésre adott több ezer válasz a vélemények és érzések széles skáláját vonultatta fel: a közöny és a szociális elesettség által meggyengített azonosság-tudattól a cselekvően és tudatosan vállalt, emelkedett stílusban megfogalmazott identitásig; az asszimilálódásba való apatikus vagy haszonelvű beletörődéstől a nem magyar házastársnak a magyarság számára való megnyeréséig és a harcos kisebbségi önvédelemig; az üldözöttség érzésétől a kiválasztottság küldetés-tudatáig; a gyermekeket a többségi népek átengedő letargikus magatartástól addig a meggyőződésig, hogy az identitást igenis át kell hagyományozni a következő nemzedékre; az otthontalanság, a két haza közötti hazátlanság érzésétől a szilárd kulturális hovatartozástudatig; a másodrendűség, a megalázottság szégyenérzetétől a büszkeségig sőt az elit-tudatig; a kisebbségi kirekesztettség-érzet feszengésétől más kisebbségek (vagy esetleg a többségi nép) lenézéséig – és így tovább. A nemzeti hovatartozást és annak megélését fontosnak tartó vélekedések domináns közegében vissza-visszatért az a vélemény is, hogy nem a nemzet, hanem az emberiség a fontosabb vonatkozási csoport, de néha előfordult a vérségi leszármazástudatra épített etnikai identitástudat is. Sok válasz tudósított a kisebbségi helyzetnek az egyéni és közösségi szabadságjogokat korlátozó deficitjeiről, a közép-európai (kisebbségi) élet kommunikációs és anyagi nehézségeiről, fákó örömtelenségéről, amelyre a kisebbségi polgár általában vagy apátiával, vagy esetenként heroikussá növesztett önérték-tudattal reagál. A kisebbségi lét hátrányai mintha a Vajdaságban álltak volna össze a legsűrűbb és legnyomasztóbb atmoszférává, és mintha Erdélyben lenne legérzékeltetőbb az identitás-narratívák emelkedett stílusa. (Magyarországon pedig mintha a munka- és létbizonytalanság gondoljai túlzottan is beárnyékolnák az identitás-vállalás kérdéskörét.)

A spontán válaszok visszatérő, legfontosabbnak tűnő jegyei alapján *kategóriákat* állítottunk fel, amelyekbe minden válaszadót igyekeztünk besorolni, országonként külön-külön. Tapasztalataink szerint a magukat (valamilyen mértékben) magyarnak tartó válaszadók mintegy 10-20 %-a *negatív* érzésekkel vagy *közömbösen* reagált arra a kérdésünkre, hogy mit jelent számára magyar mivolta, illetve nem akart válaszolni a kérésre. A határon túli válaszadók mintegy 5 %-a (Felvidéken 12 %-a) számára a magyarság olyan

³ A *nemzet- és nacionalizmuselméletek* nemzetközi (főleg angolszász) irodalmának legfrissebb összefoglalását ld.: Kántor (szerk.) 2004. A *közép-európai térség* nemzeti, regionális és vallás-felekezeti identitásáról – sorra véve az egyes népeket – tudósít: Ábrahám et. al. (szerk.) 2003. A *határon túli magyarok* identitás-vizsgálatainak korábbi vitájához (Gereben 1999:57) néhány azóta megjelent művet csatolunk, amelyek egyébként az erdélyi ill. szlovákiai magyarok identitásvizsgálatához interetnikus (román és szlovák) relációt is társítottak: Csepeli-Örkény-Székelyi 2002; Gereben-Tomka 2000; Gyurgyik 2004; Veres 2000. A határon túli magyarokat közvetlenül érintő *identitáspolitikai* kiadványokból: Bárdi 2004; Szarka 2004.

Civil közösségek

természetes dolog, amibe „egyszerűen beleszületett”. Csaknem minden húszadik kisebbségi válaszadó a *nemzethez*, szülőföldhöz, közösséghez; 13-20 %-nyi hányad (Vajdaságban a legtöbb: 28%) viszont egy sajátos nemzeti *kultúrához* (anyanyelvhez, irodalomhoz, népművészetéhez, szokásokhoz, hagyományokhoz stb.) való tartozásban élte meg a maga magyarságát. A kultúrán kívüli legmarkánsabb kategóriákat - határon túl (különösen Kárpátalján és Erdélyben) - a *pozitív érzelmekre*, illetve a *cselekvéses vállalás* gesztusára építő azonosságtudat jelentette.

Tapasztalhattuk továbbá, hogy az ezredforduló *határon túlról származó adatait sok hasonló vonás* köti össze. Különösen az identitástípusok erdélyi megoszlási arányszámai és a kárpátaljai adatok hasonlítottak egymásra, valamint másfelől a szlovákiai és a vajdasági magyarok identitás-struktúrája mutatott megegyező vonásokat. Mind a négy említett régióra jellemző, hogy a nemzeti hovatartozás-tudat három pillérének - és ez már a kilencvenes évek elején is így volt - a *kulturális elemek* (pl.: anyanyelv, vallás), a *pozitív érzelmek* és az identitást nehézségek ellenére *vállaló magatartás* (melynek – a konkrét válaszok ismeretében – bizonyos *etikai* tartalmat is tulajdoníthatunk) bizonyult. A „vállaló” elemet különösen Kárpátalján és Erdélyben találtuk erősnek, a pozitív érzelmekét pedig főleg Kárpátalján. Az identitás *kulturális* összetevői összességében a Vajdaságban tűntek a legerősebbnek, a kulturális elemek közül a *vallásosság* identifikációs energiáit azonban Kárpátalján tudatosították leginkább. A vajdasági magyarok nemzettudatának sajnálatos specialitása a *negatív élmények* (hátrányos helyzet, kirekesztettség-érzés) hangsúlyos szerepe. (Kontrollként tegyük ehhez hozzá, hogy a magyarországi válaszadók egyik specialitásának az a választípus mutatkozott, amely nemzeti hovatartozását – beleszületéssel „szerzett” - *természetes* adottságként éli meg.)

Az ezredfordulóról a kilencvenes évek elejére–első felére visszatekintve pedig azt a tanulságot szűrhetjük le, hogy a kilencvenes évek során mind a négy vizsgált határon túli magyar közösségben átrendeződtek az identitás-vállalás hangsúlyai: *érzékeltetően csökkent a nemzettudat érzelmi telítettsége, viszont növekedett tudatosítási, vállalási intenzitása, valamint kulturális* (főleg anyanyelvi!) *kötődése*. Mindez azt jelenti, hogy a megfigyeléseink szerint a kilencvenes évek során a Kárpát-medence (Magyarországon kívüli) térségeiben *erősödött a magyar népesség puszta érzelmeket meghaladó kultúrnemzeti összetartozástudata*. (Ehhez hozzá kell tennünk, hogy állításunk az ezredforduló éveire érvényes. Az azóta bekövetkezett változásokat, beleértve a 2004. december népszavazás következményeit, újabb kutatásoknak kellene felderíteniük.)

Identitástudat és vallásosság

Kutatásunk központi témája - az identitástudat mellett - a vallásosság volt. A vallásosság különböző dimenzióinak vizsgálatát, az eredmények kiértékelését Tomka Miklós végezte, ezért először (Tomka 2000 alapján) az ő ténymegállapításait idézzük fel. Közülük az első, hogy „a szomszéd országok magyarsága az itthoninál jelentősen nagyobb mértékben tartja s mondja magát vallásosnak” (Tomka 2000:14). Ez konkrétan azt jelenti, hogy a magyarországi felnőtt népesség 54 %-ával szemben a felvidéki magyarok 65, az erdélyiek 66., a vajdaságiak 72, a kárpátaljaiaknak pedig 83 %-a mondta magát vallásosnak (Tomka 2000: 15). Továbbá a határon túli magyarok között kétszer annyian vannak, akik biztosak Isten létezésében, mint a határon belül; és a templomlátogatási aktivitás is lényegesen nagyobb határon túl, mint Magyarországon: legalább havonta a felnőtt magyarországi népesség 24 %-a járt templomba, Vajdaságban 38 %-a, Felvidéken 45 %-a, Erdélyben és Kárpátalján pedig 58, ill. 54 %-a (Tomka 2000:18). „Az összkép egyértelmű: Magyarországi világnézetileg erőteljesen polarizált. A határokon kívül élő magyarságban viszont minőségileg általánosabb az istenhit, az Istennel való kapcsolat és a rendszeres vallásgyakorlat, valamint mindezt egybefoglalva a vallásosság és az egyháziasság tudata.” (Tomka 2000:20).

Civil közösségek

Saját vizsgálódásaink a vallásosság és az azonosságtudat kapcsolatrendszerét célozták. Az önidentifikálás spontán nyilatkozataiban is jelentős szerepet kapott a vallásosság, a hit, a magyar nyelvű egyház. Az identitás-struktúra szerves részeként a vallásosság a tradicionális értékek (család, szülőföld stb.) szűkebb, valamint a kulturális (és közösségű) értékek tágabb vonzáskörében helyezkedett el. Már ezek alapján is a vallásosság és identitástudat között szoros kapcsolatot regisztrálhattunk.

Amikor azt a kérdést vetettük fel, hogy konkrétan *milyen típusú vallásosság milyen identitástípust* hajlamos előnyben részesíteni (és fordítva), azt tapasztaltuk, hogy akik önmagukat nem tekintik vallásosnak, meglehetősen passzívak voltak az identitásra vonatkozó kérdések esetében is: az átlagos mértéknél jóval magasabb arányban kerülték ki a választ, vagy sorolódtak a közömbös kategóriába. Az emocionális identitás-típus súlya - ha nem is rohamosan - de nőtt a vallásosság mértékével. Az identitását aktívan vállaló típus a nem vallásosak között szerepelt a legrosszabbul, legmagasabb arányát azonban nem a vallásos, hanem a bizonytalan világnézetű interjúalanyok körében érte el. Ha Tomka Miklós másik tipológiáját használjuk, amelyik a vallásosságnak nem annyira az intenzitásáról, mint inkább a *milyenségéről* gyűjtött - ugyancsak önbesorolós módszerrel - információkat,⁴ akkor a kép annyiban gazdagodott, hogy a kulturális jellegű identitástípus a világnézetileg bizonytalanokhoz (keresőkhöz?) látszik legerősebben kötődni, és a "vállalásos" identitáskategória kis előnnyel inkább a vallásos válaszadókhöz kapcsolódott. A vallásosság önbesoroló kategóriái tehát erős kapcsolatot mutatnak az identitás-típusok milyenségével, és ez elsősorban *a nem vallásos emberek nagyobb identitásbeli közömbösségében, és a vallásosak sokkal pozitívabb érzelmi hangoltságában* (és csak kevésbé a tudatosabb - kulturális és "vállalásos" - identitásformák preferálásában) mutatkozik meg.

A vallásosság és az *istenhit* közismerten nem esik okvetlenül egybe. Ha identitástípusainkat az istenhit különböző fokozataival találkoztatjuk, kiderül, hogy a *nem* (vagy alig) *hívők* - a nem vallásosakhoz hasonlóan - meglehetősen könnyen viseltetnek a nemzeti identitás kérdése iránt. Az *istenhívők* (főleg a némi kétségekkel rendelkező hívőkről van szó) azonban már nem annyira az emocionális identitáskategóriához vonzódnak, hanem inkább az ún. "cselekvéses-vállalásos" típushoz. "Az *imaélet* és az *istentiszteletek látogatásának* vizsgálata is rárimel előbbi tapasztalatainkra. A templomba soha nem járó és nem imádkozó rétegek az identitás kérdésében lényegesen közömbösebbek az átlagnál; a rendszeres imádkozók, de különösen a rendszeres (hetenkénti) templomlátogatók pedig kitűnnek a nemzeti azonosságtudat pozitív beállítódású típusaiban. Vagyis a vallásosságnak azok a kitüntetett esetei, amelyek a szokásosnál (hitben, vallási élményben, vallásgyakorlásban) aktívabb, mélyebb és gazdagabb vallásosságot jelentenek, általában a nemzeti identitástudatot is elmélyítik, pozitív beállítottságát és aktivitását fokozzák.

Térjünk vissza Tomka Miklós megállapításaira, aki ebben a jelenségben erősen hangsúlyozza a *kisebbségi helyzet* szerepét: „A társadalomtudományi logika, a történelmi tapasztalat és aktuális adatok egyaránt bizonyítják, hogy a kisebbségek, köztük a kisebbségi sorban élő magyarság, saját kulturális gyökereit a vallásában és annak intézményrendszerében látja a legbiztosabban továbbélni. A nemzeti kisebbség, részben egyéb eszközök híján, a vallást erőteljesen igénybe veszi önazonossága ápolásához.” (Tomka 2000:14). Ezt a tételt erősíti az a korábbi tapasztalatunk is, mely szerint a kisebbségi lét mind mélyebb bugyraihoz (vagyis a szórványhelyzethez) közeledve - a magyarság részarányának csökkenésével - az egyre fontosabbnak tartott értékek sorában (a tolerancia és a tudásszomj társaságában) ott szerepel a vallásos hit is. (Gereben 1999:38)

Tapasztalatainkat összegezve azt mondhatjuk, hogy a nemzeti identitástudat és a vallásosság társadalmi ismérvei a Kárpát-medence magyarsága körében - különösen kisebbségi helyzetben - jelentősen átfedik, és ebből adódóan kölcsönösen erősítik egymást.

⁴ A vallásosok az "egyház tanítása szerinti", és a "maga módján" altípusok között választhattak. A középen álló bizonytalanokon kívül a nem vallásosoknak is két típusa különült el: egy közömbös-érdektelen, valamint egy meggyőződéses ateista.

Civil közösségek

Ez a jelenlegi (illetve az ezredfordulós) helyzet. A kérdés ezek után az, hogy az identitástudat és a vallásosság formáinak a társadalmi és generációs változások hatására várhatóan (külön-külön) bekövetkező elmozdulásai a jövőben a két diszciplína egymáshoz való viszonyát milyen mértékben és hogyan módosítják. Erre a kérdésre a társadalmi tudat változásait nyomon követő újabb vizsgálatok adhatják meg a választ.

Hivatkozott irodalom

- Ábrahám Barna et al ed. 2003. Nemzeti és regionális identitás Közép- Európában.
Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK
- Bárdi Nándor 2004. Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete. Pozsony: Kalligram K.
- Csepeli György - Örkény Antal - Székelyi Mária 2002. Nemzetek egymás tükrében (Interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében) Budapest: Balassi Kiadó
- Gereben Ferenc 1999. Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében. Budapest: Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely
- Gereben Ferenc - Tomka Miklós 2000. Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben. Budapest: JTMR Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet
- Gereben Ferenc 2005. Olvasáskultúra és identitás. A Kárpát-medence magyarságának kulturális és nemzeti azonosságtudata. Budapest: Lucidus Kiadó
- Gyurgyík László 2004. Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében. Pozsony: Kalligram Kiadó
- Kántor Zoltán ed. 2004. Nacionalizmuselméletek. (Szöveggyűjtemény) Budapest: Rejtjel Kiadó
- Pataki Ferenc 1997. Nemzetkarakterológia? Magyar Tudomány 2.
- Szarka László 2004. Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák. Budapest: Lucidus Kiadó
- Tomka Miklós 2000: Vallás és nemzettudat. Budapest. (Kézirat)